
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

УДК 339.9:341+316.334.2

ЕНЕРГЕТИЧНО-РЕСУРСНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ЗАГРОЗИ ВИНИКНЕННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

В.В. Сабадаш, канд. екон наук, доцент
Сумський державний університет, м. Суми

В статті досліджено еколого-економічну природу енергетичної і ресурсної складових економічної безпеки України, охарактеризовано напрямки і характер їх впливу на формування загальної системи національної безпеки, визначено ключові науково-технологічні напрямки забезпечення економіко-ресурсної безпеки держави.

Ключові слова: економічна безпека держави, енергетична складова, ресурсна безпека, науково-технологічні напрями.

Ключові слова: економічна безпека держави, енергетична складова, ресурсна безпека, науково-технологічні напрями.

У статті досліджено еколого-економічну природу енергетичної і ресурсної складових економічної безпеки України, охарактеризовано напрями і характер їх впливу на формування загальної системи національної безпеки, визначено ключові науково-технологічні напрями забезпечення економіко-ресурсної безпеки держави.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Трансформаційні процеси соціально-економічних відносин, характерні для структури національного господарства, визначаються значним впливом на міжнародні відносини і економіко-політичну роль України у світогосподарських зв'язках. Подальший розвиток міжнародного співробітництва, поглиблення і розширення його економічної і політичної складових, посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках [1], вплив постіндустріальних стратегій розвитку, технологічні, інформаційні і екологічні виклики – це ті чинники, які в умовах обмеженості ресурсів [2] спонукають до пошуку нових забезпечувальних механізмів і інструментарію забезпечення економіко-екологічної безпеки як держав, так і окремих їх територіальних утворень в умовах формування засад сталого розвитку. Формування концептуальних засад сталого розвитку і розроблення механізму їх подальшого впровадження на національному рівні неможливе без адекватного врахування соціально важливих і економічно необхідних трансформацій, які відбуваються в українському суспільстві і економіці останніми роками.

Потрібно констатувати, що сучасний етап соціально-економічного розвитку країни характеризується серйозними загрозами її економічній безпеці, національному суверенітету і територіальній цілісності. Викликані такі загрози як внутрішніми протиріччями (економічного, політичного, соціального і екологічного характеру), так і зовнішніми

чинниками (значна енергетична залежність національної економіки, політико-економічний тиск з боку пострадянських республік і країн постсоціалістичного табору тощо). Саме з цих причин сучасний стан країни можна охарактеризувати як досить нестабільний, який перебуває під впливом значної кількості факторів ризику: від політичних до релігійних.

Таким чином, за роки незалежності України як суверенної держави проблеми забезпечення національної безпеки не втратили своєї актуальності, а навіть навпаки - загострилися і набули нових проявів. Основи державної політики у сфері формування національної безпеки закладені «Концепцією (основами державної політики) національної безпеки України» [3], екологічні аспекти національної безпеки – Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [4]. У згаданих нормативних документах пріоритетним напрямом забезпечення національної безпеки визначено *економіко-екологічний*.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО ВИРІШЕННЯ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Дослідженням науково-методологічних і практичних аспектів міжнародної економічної безпеки присвячені праці радянських науковців О.О. Арбатова, Е.Є. Обмінського, С.В. Шibaєва та ін. Значний внесок у дослідження питань національної безпеки (різних її складових) мали праці українських фахівців і вчених, серед яких потрібно виокремити О.І. Барановського, В.М. Гейця, Л.Л. Кістерського, В.І. Мунтіяна, Ю.М. Пахомова, Г.А. Пастернака-Таранушенка, А.В. Пирогова, Ю.В. Полунєєва.

Безпосередньо питання теорії і методології формування ефективної системи еколого-економічних відносин, управління природокористуванням на макро- і мікрорівнях, проблеми розв'язання еколого-економічних протиріч і розподілу соціальних, екологічних, економічних ефектів у системі «суспільство – економіка – довкілля» займають чільне місце у дослідженнях провідних вітчизняних і закордонних науковців: О.Ф. Балацького, Б.В. Буркинського, О.О. Веклич, К.Г. Гофмана, Р. де Грута, Б.М. Данилишина, А. Ендреса, Р. Коуза, В.С. Кравціва, М.Я. Лексіна, Л.Г. Мельника, В.С. Міщенко, Р.О. Перелета, І.М. Потравного, М.Ф. Реймерса, О.М. Теліженка, С.К. Харічкова, Л. Хенса, М.А. Хвесика, Є.В. Хлобистова, М. Янга та ін.

Відзначаючи значні наукові здобутки і спираючись на досягнуті результати та накопичений практичний досвід, потрібно виокремити низку чинників, які визначають рівень стабільності і тенденції розвитку соціально-економічних систем, а також характеризують вплив сучасних еколого-економічних протиріч, які мають місце у сучасній системі природокористування, на поведінку економічних суб'єктів. Насамперед це такі: обмеженість більшості природних (сировинних) ресурсів, які є матеріальним базисом економік, що розвиваються; загострення конкурентної боротьби за ресурси (право володіння, використання, розподілу); ризики виникнення екологічних конфліктів через обмеженість або неефективність використання ресурсів; підвищення ролі міжнародної співпраці у сфері ресурсокористування і координації дій із вирішення еколого-економічних проблем тощо. Саме ці виклики актуалізують питання забезпечення національної безпеки держави у період трансформації соціально-економічних відносин. Природно-ресурсні проблеми мають здебільшого міжнародний (транскордонний) характер, а відтак, зачіпають соціо-еколого-економічні інтереси досить широкого кола економічних суб'єктів і відповідно потребують для вирішення адекватних організаційно-економічних механізмів і інституціональних підходів.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є дослідження еколого-економічної природи енергетичної і ресурсної складових економічної безпеки із визначенням напрямів і характеру впливу, ролі цих складових у загальній системі національної безпеки України.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Економічна безпека – це стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців [5, с. 29]. Поряд з економічною виділяються такі складові національної безпеки: демографічна, екологічна, військова, продовольча, прісноводна, енергетична, ресурсна, цінова, фінансово-грошова, політична, медико-соціальна, кримінальна та інформаційна.

Аналізуючи сучасний стан економіки України, досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, її виробничої, соціальної та інших сфер, беручи до уваги тактичні завдання і стратегічні сценарії розбудови національної економіки на перспективу, а також визначаючи важливість усіх складових національної безпеки країни, виокремимо такі найбільш актуальні складові економічної безпеки, як *енергетична* і *ресурсна*.

ЕНЕРГЕТИЧНА СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Проблема енергозалежності як основна у сфері ресурсокористування є досить актуальною майже для всіх економічно розвинених країн [2]. Стрімкий розвиток економік у 1960 роках, науково-технічна революція і перехід розвинених економік Західної Європи, США і Японії до п'ятого технологічного укладу посилили роль енергетичних і природно-сировинних ресурсів.

Держави-енергетичні монополісти мають змогу припиняти або обмежувати постачання енергоресурсів як на світовий ринок, так і за окремими міждержавними контрактами з політичних, економічних або будь-яких інших причин. Вірогідними наслідками таких рішень можуть бути проблеми у сфері енергетичної безпеки держав, політичні, економічні, екологічні і соціальні ризики. Саме тому протягом останніх років держави (їх об'єднання) приділяють значну увагу питанням ресурсозбереження і ефективного енергоменеджменту. Як держави, так і окремі суб'єкти далі не можуть ігнорувати серйозні геополітичні зміни: глобальне потепління, зміна клімату, швидке таїння арктичних льодів можуть відкрити нові перспективи економічного розвитку. Наприклад, деякі великі енергетичні компанії вже провадять заходи, пов'язані із розвідкою значних родовищ вуглеводневої сировини у Баренцовому морі. Унаслідок таких дій влітку 2006 р. виник конфлікт між Данією і Канадою за контроль над невеликим о. Ханс, який розташований між Гренландією і Елесмерським морем [6; 7]. Не виключено, що подальша суперечка стане предметом екологічного конфлікту (ЕК), а самі дефіцитні ресурси – його об'єктом.

Проблема доступу до енергетичних ресурсів Арктики є предметом суперечок між світовими лідерами: Росія, яка претендує на 18% Арктики (а це близько 10 млрд т вуглеводнів), у 2007 р. заявила свої претензії на свою частину ресурсів, здійснивши підводну експедицію на Північний полюс «Арктика-2007». Такі дії викликали досить негативну реакцію з боку США і Канади, які погрожують Росії судовими позовами. Незважаючи на такий перебіг подій, Росія планує вже у 2009 р. надіслати до ООН нову заявку на розширення меж свого континентального арктичного шельфу. Не менш жорстка боротьба точиться за сировинні ресурси Антарктиди: у березні 2009 р. Чилі разом із Аргентиною виступили проти Великої Британії, висунувши свої права

на шельфові запаси нафти і газу. Україна також неодноразово заявляла про свої наміри на частину антарктичних ресурсів, однак потрібно констатувати, що поки ані фінансових ресурсів, ані технічних можливостей вона для цього не має.

В оприлюдненому нафтовою компанією British Petroleum звіті про стан енергетичних ресурсів у світі (2006 р.) зазначається, що розвіданих світових запасів нафти вистачить на 40 років; при збереженні нинішніх обсягів споживання газу – на 70; вугілля (як основного енергетичного ресурсу у найближчі 10-20 років) – на 200; уранової руди – на 85 [8]. За обсягами споживання енергоресурсів на душу населення країнами-лідерами є США, Канада, Австралія, Росія, країни Перської затоки і Європи.

Проблеми у сфері ресурсовикористання поглиблюються і тим фактом, що переважна більшість світових запасів основних енергетичних ресурсів – газу, нафти і вугілля – знаходяться сьогодні поза контролем приватних компаній (за оцінками фахівців, близько 80% світових запасів нафти підконтрольні державним структурам). Відповідно існує ризик використання енергоресурсів на догоду політичній доцільності, а не ринковій раціональності.

Країни-експортери газу вже сьогодні намагаються формувати єдину політику ціноутворення на світовому ринку постачання газу. Протягом 2006-2009 рр. провідні держави-виробники і постачальники природного газу – Росія, Алжир, Іран, Венесуела і Катар – зробили низку заяв про можливість створення «газового картелю» («газової ОПЕК») [9; 10].

Для України щорічні виробничі потреби споживання домогосподарств і комунального сектора становлять близько 74 млрд куб. м газу і 21 млн т нафти (власних ресурсів: близько 20,5 млрд куб. м газу і 3,2 млн т нафти відповідно), питання імпорту енергоресурсів є вкрай важливими. На жаль, основний нафтогазовий партнер України – Росія – останнім часом усе частіше використовує енергоресурси як інструмент політичного і економічного шантажу для забезпечення відповідних рішень на свою користь. У газовий конфлікт між Росією (постачальник) і Україною (споживач і транзитер) на початку 2009 р. опинилися втягнутими майже всі країни Європи (споживачі газу). Конфлікт засвідчив уразливість країн-споживачів ресурсу і чутливість їх економіки і домогосподарств від невиважених і неузгоджених дій основних гравців ринку. Звісно, такі політико-економічні суперечки між Україною і Росією не сприяють формуванню позитивного їх іміджу на міжнародній арені як відповідальних і прогнозованих партнерів.

Вирішення проблем забезпеченості енергетичними ресурсами і зменшення ризиків виникнення ЕК у майбутньому значною мірою можливе за рахунок якнайширшого використання альтернативних та відновлювальних джерел енергії:

- біопаливо – етиловий спирт (замінник бензину), який отримують при переробці сільськогосподарської продукції – цукрової тростини, кукурудзи, рапсу;

- водень – на сьогодні всі економічно розвинені країни світу розробляють програми і технології, пов'язані із якнайширшим використанням водневої енергетики;

- геотермальна енергія – постачання теплової енергії споживачам. Ісландія майже повністю задовольняє у такий спосіб свої теплоенергетичні потреби;

- енергія вітру – накопичені запаси можна використовувати та продавати власникам електромереж. Частка такого альтернативного джерела енергії у Німеччині становить близько 10%, Данії – 20%;

– енергія морських хвиль – припливи і відливи морських хвиль використовують для генерування електроенергії на хвильових станціях; такі технології вже працюють у Данії, Австралії;

– сонячна енергія – спеціальні акумулятори її накопичують, перетворюючи потім на теплову і електричну. Досить широко використовують технології у США, країнах Південної Європи.

Уже після врегулювання газового конфлікту країни ЄС були вимушені кардинально переглянути стратегії використання альтернативних джерел енергії (біопаливо, відновлювані джерела – енергія сонця, вітру, води) у бік значного пришвидшення темпів їх залучення.

Скорочення запасів основних енергетичних ресурсів суттєво вплине на структуру їх використання у майбутньому (прогнозна оцінка на 2100 р., рис. 1).

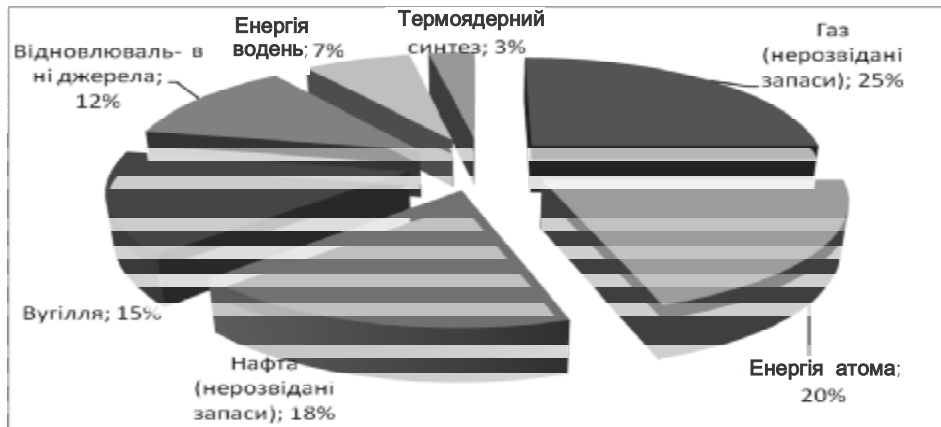

Рисунок 1 – Структура використання основних енергетичних ресурсів (прогноз на 2100 р.)

РЕСУРСНА СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Виснаження природно-ресурсного потенціалу держав і регіонів і, як наслідок, загострення боротьби за право доступу і володіння ресурсами, неефективний ресурсний менеджмент, політична доцільність і відчутні загрози еколого-економічній та енергетичній безпеці держави – причини, які вже у найближчому майбутньому спонукатимуть держави або до продукування міжнародних конфліктів, які можуть трансформуватися у серйозні ЕК [11] з важкопрогнозованими еколого-економічними і соціальними наслідками, або до спільного пошуку шляхів взаємоприйняттого вирішення ресурсних проблем.

Основною проблемою економік, орієнтованих на використання ресурсоемних промислово-технологічних процесів виробництва, є дефіцит (вже наявний або потенційний) ресурсів, перш за все природних (вода, земля, мінерали, енергоносії). Відчутні проблеми щодо забезпечення енергоресурсами мають і українські виробники, особливо у металургійній, хімічній і машинобудівній галузях, ресурсоемність яких значно перевищує світові аналоги. Імпортовані енергоресурси, в першу чергу нафта і газ, є основою промислового базису національної економіки. В Указі Президента України Віктора Ющенка «Про затвердження Стратегії національної безпеки України» зазначається, що надмірна залежність України від імпорту енергетичних ресурсів є загрозою національній економічній безпеці.

Домінуючим технологічним укладом української економіки є третій: за даними Державної установи «Інститут економіки та прогнозування

НАН України» близько 58% обсягу промислової продукції за ступенем обробки, технологічним рівнем, якістю, рівнем конкурентоспроможності відповідає саме третьому технологічному укладові, в той час як четвертому – близько 37%. П'ятому (інформаційні технології і мікропроцесори) і шостому (біо- і нанотехнології) укладам (а саме вони є домінуючими у розвинених економіках США, Японії, країн ЄС і характеризують постіндустріальний етап економічного розвитку) відповідає не більше 4-5% української промислової продукції. Відповідно в умовах економічної кризи і згорання інвестиційних програм перспективи швидкого переходу національної економіки до п'ятого технологічного укладу є досить примарними. Актуальним завданням є збереження економічних здобутків третього і накопичення капіталу для подальшого поступального розвитку четвертого укладу [12], що буде потребувати залучення в економіку значних обсягів природних ресурсів, перш за все сировинних. Як виробники, так і власники ресурсів, державні організації та установи, комерційні структури стикнулися із необхідністю розроблення і якнайшвидшого впровадження у практику господарювання програм ресурсозбереження. Однак неефективність, необґрунтованість та поспіх, з яким держава і власники намагаються залучити та впровадити такі програми і механізми, у більшості випадків тільки поглиблюють існуючі диспропорції та спричиняють ЕК. В умовах жорсткої конкуренції за ресурси і через провадження державами (територіями, суб'єктами) неефективних ресурсних режимів [13] і конфліктної політики у сфері ресурсокористування [11; 14] виникають ЕК як загроза ресурсній безпеці держави. Найбільш конфліктогенними є невідновлювальні природні ресурси (нафта, газ, поклади мінеральних ресурсів), або важковідновлювальні (земельні, водні, лісові ресурси). Дієвим інструментом запобігання ЕК є превентивна оцінка меж втручання у природне середовище, оскільки такі дії призводять до зміни рівня надійності екосистеми, тобто її здатності зберігати свої властивості протягом усього циклу існування в умовах допустимих рівнів впливу [15; 16].

Уже сьогодні, у період економічної рецесії, розвинені економіки активно займаються пошуком якісно нових конкурентних переваг і стратегічних можливостей для майбутнього економічного і технологічного стрибка. На жаль, стратегії досягнення і утримання конкурентних переваг української економіки до цього часу базуються на «ресурсних» чинниках, зокрема максимальному використанні природно-ресурсного потенціалу і експлуатації морально і технологічно застарілих технологій виробництва. У той самий час, визначальними «прогресивними» чинниками конкурентоспроможності економік п'ятого і шостого технологічних укладів є: технологічні інновації; тонка хімія; технології штучного інтелекту; гінна інженерія; економіка знань; широке залучення потенціалу альтернативних джерел енергії; екологізація виробництва і споживання. З точки зору конфліктогенності, п'ятий і подальші технологічні уклади є потенційно менш екологічно конфліктними, оскільки чинники конкурентоспроможності мають зовсім іншу природу (технологічно-інноваційну), а не природно-ресурсну.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене вище, визначимо такі ключові науково-технологічні напрями забезпечення економіко-ресурсної безпеки держави як запоруки сталого соціально-економічного розвитку:

1) розроблення і упровадження законодавчо закріплених державою прозорих процедур права власності на ресурс, його розроблення і використання (питання приватизації, оренди, викупу, концесії тощо);

2) наукове обґрунтування процедур оцінки реальної вартості ресурсу у складі національного багатства: задля грошової оцінки та обліку має бути проведена повна інвентаризація національних природних ресурсів, що неможливо без науково обґрунтованого підходу та залучення новітніх технологій (аерокосмічні дослідження, геологорозвідка);

3) чітке розмежування природних ресурсів на такі, які можуть використовуватися без значних обмежень, найбільш цінні (обмежене використання) та стратегічного призначення (відмова від використання з пошуком заміників);

4) акцент не на ресурсозбереженні, а на ефективних методах управління ресурсом, оскільки національна економіка не в змозі швидко переорієнтуватися на упровадження ресурсозбережних технологій (обмеженість фінансових ресурсів, технологічна неготовність, значні ризики);

5) використання ефективних економічних інструментів в управлінні ресурсами: рента, оренда, податок;

6) формування та розвиток міждержавних, національних та регіональних інформаційних систем (баз даних), їх взаємодія та процеси взаємної інформованості і обміну оперативною та аналітичною інформацією;

7) подальша імплементація міжнародних (перш за все європейських) норм і законодавчих актів до національного екологічного законодавства;

8) необхідність розроблення і упровадження у практику ресурсокористування ефективних механізмів запобігання/врегулювання ЕК на регіональному, національному і міжнародному рівнях: багатогранність проблеми ресурсних конфліктів обумовлює складність її вирішення незалежно від рівня ЕК, який характеризується потенціалом врегулювання, тобто здатністю бути вирішеним (врегульованим), незалежно від прийнятності результатів для сторін конфлікту у перспективі;

9) забезпечення доступу населення до користування якісними екологічними послугами (рекреація, санітарія, використання у домогосподарствах тощо);

10) визначення пріоритетних напрямів захисту національних інтересів і формування відкритої, прозорої і скоординованої державної політики із забезпечення національної безпеки у найбільш важливих сферах: політичній, економічній, екологічній, соціальній, науково-технологічній і інформаційній.

SUMMARY

ENERGY AND RESOURCES SAFETY OF UKRAINE: THREATS OF ORIGIN A ECOLOGICAL AND ECONOMIC CONFLICTS

V.V. Sabadash
Sumy State University

Power and resource constituent of economic security of Ukraine is under investigation in the article. Direction and character of their influence on the forming of the system of national safety is described. The key scientific and technological trends of providing economic and resources safety of the state are determined.

Keywords: economic security, system of national safety, scientific and technological trends.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хлобистов С. В. Економічна безпека України у глобальних викликах сучасності / С. В. Хлобистов // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 4. – Том 1. – С. 157–162.
2. Сабадаш В. В. Тенденції сучасної ресурсної політики у забезпеченні еколого-економічної безпеки / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 2. – С. 50–59.
3. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : за станом на 27 бер. 2007 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Відомості Верховної Ради (ВВР). – № 10, 1997. (Бібліотека офіційних видань).

4. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. (зі змінами і доповненнями)
// http://www.geocities.com/ecopravo/main/docs/law_environ.htm (актуально на 27.07.2006 р.).
5. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення / Пастернак-Таранушенко Г. – К.: Кондор, 2002. – 302 с. (Підручник для державних службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів економічного профілю / За ред. професора Богдана Кравченка).
6. Будущая война развернется за окружающей среду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecoportal.ru/news.php?id=18232>. – Заголовок з екрана (актуально на 07.07.2006 р.).
7. Джерелом майбутніх конфліктів стануть маніпуляції енергоресурсами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-177579.html>. – Заголовок з екрана (актуально на 20.12.2006 р.).
8. Нафти вистачить на 40 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-199688.html>. – Заголовок з екрана (актуально на 15.06.2007 р.).
9. Америка запретила «газовую ОПЕК» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vzglyad.ru. – Заголовок з екрана (актуально на 27.07.2007 р.).
10. Бно-Айриян М. Газовый коктейль // Бизнес. – 2007. – № 16. – С. 54.
11. Сабадаш В. В. Социально-экономическое измерение экологических конфликтов в достижении устойчивого развития / В. В. Сабадаш // Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД „Университетская книга”, 2007. – С. 963–982.
12. Чухно Анатолій. Ставка на застарілий уклад [Електронний ресурс] / Анатолій Чухно // День. – № 12. – 27.01.2004. – Режим доступу до журн.: <http://www.day.kiev.ua/25429> (актуально на 02.05.2009 р.).
13. Сабадаш В. В. Соціально-економічні виміри екологічного конфлікту / В.В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2006. – № 2. – С. 190–201.
14. Сабадаш В. В. Проблеми забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах обмеженості ресурсів / В. В. Сабадаш, Ю. М. Дерев'янка, О. А. Лукаш // Економічна безпека сучасного підприємства : V Міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 травня 2008 р.: Тези доп. – Вінниця: «УНІВЕРСАМ-Вінниця», 2008. – С. 192–200.
15. Данилишин Б. М. Эколого-экономическое обоснование хозяйственных решений / Б.М. Данилишин, М. А. Хвесик, Е. В. Хлобыстов, Л. Б. Шостак // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД „Университетская книга”, 2007. – С. 709–732.
16. Тильцер М. М. Экологические пределы как фактор социально-экономического развития / М. М. Тильцер // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД „Университетская книга”, 2007. – С. 400–403.

Надійшла до редакції 6 червня 2009 р.